

ТМ	Г. XXXV	Бр. 4	Стр. 1271-1288	Ниш	октобар - децембар	2011.
----	---------	-------	----------------	-----	--------------------	-------

UDK 327.39(4-672EУ) 321.011.5+321.7(4-672EУ)

Прегледни чланак

Примљено: 31. 7. 2011.

Vesna Stanković Pejnović

Zagreb

Hrvatska

КА ЕВРОПСКОМ ГРАЂАНСТВУ

Rezime

EU je usmjerena na ispunjenje tri funkcionalna uvjeta: evropsko društvo građana, evropska javnost i politička kultura koja bi bila zajednička svim Evropljanima. Problem stvaranja evropskog građanstva kao političkog projekta konstrukcije evropskog demosa. suočeno je sa mnogim problemima i kontradiktornostima. Lisabonski ugovor eksplicitno promovira evropsko građanstvo proširenjem demokracije koja je temelj evropskih integracija i to od početnog modela predstavničke demokracije preko participativne demokracije i modela neposredne demokracije. Iz tog razloga je inicijativa „evropskog građana“ važna inovacija koja doprinosi realizaciji koncepta evropskog građanstva. Prvi puta u povijesti EU građani će moći imati neposredni utjecaj na javne poslove EU kroz aktivno civilno društvo i visoku građansku svijest i uz postojeće razvijene mreže civilnih udruženja. Sada apstraktno „evropsko građanstvo“ može izraziti svoju volju, a ta inicijativa će potaći razvoj i artikulaciju evropskoga civilnog društva. Ipak, ostaje upitno koliko je moguće ostvarenje ovih političkih ideja ako se u nekim državama EU građani određuju nacionalno.

Ključne riječi: građanstvo, evropski identitet, Lisabonski ugovor, participacija građana

UVOD

Iako EU nije, niti teži izgradnji po modelu novovjekovne nacionalne države ili nepotpune savezne nadržave, njezinom *sui generis* političkom sustavu nedostaju neki atributi koji postoje u političkoj paradigmi nacionalnih država. Kao *sui generis* politička zajednica ne može biti izvedena niti iz svojih ideoloških, niti iz svojih kulturoloških ili ustavnih

predstruktura. Pri tom se nameće pitanje kako shvatiti i razviti kolektivni građanski, a time i politički identitet na razini EU-a koji je nužan temelj demokratskoga procesa? Je li moguće postojanje evropskog političkog građanstva u EU? Koji je to oblik političkoga jedinstva nužan za razvoj demokratskih pretpostavka na razini EU? Je li Lisabonski ugovor uspio naglasiti značaj evropskog građanstva kao neposrednog odnosa građana prema EU? Ova novina Lisabonskog ugovora vrlo je značajna za daljnje smjernice buduće evropske politike. Građanin je, u skladu s tradicijom političkog mišljenja, državljanin republike ne samo s pravima već i obavezama za aktivnim sudjelovanjem u oblikovanju i upravljanju zajednicom. Ideja „Evrope građana“ se ne može ostvariti bez samih građana, na temelju posebnog evropskog identiteta koji nije utemeljen samo na zajedničkim tradicijama, povijesti i kulturnoj baštini koje su zajedničke evropskim narodima, već se temelji na projektu ujedinjenja Evrope. Time je u praksi utemeljen koncept koji će kasnije na teorijskom planu obrazložiti Jürgen Habermas kao identifikaciju evropskih građana s “ustavnim patriotizmom”, gdje temelj identiteta nije zadan retrospektivno, već se izgrađuje *pro futuro* širenjem građanskih prava i standarda građanstva uz neprestano obogaćivanje i razvoj tih atributa (Habermas 2008).

OD EVROPSKOG POLITIČKOG NARODA DO EVROPSKOG GRAĐANSTVA

Može li se tvrditi da se Lisabonskim ugovorom valorizira značaj produbljivanja uloge evropskog i poticanja kolektivnog građanstva u EU? Ima li EU kao demokratska politička zajednica svoj *demos* i kako prevladati i smanjiti demokratski deficit EU?

Pojam *demos*a se definira kao “narod za političke svrhe, odnosno „građanskoga tijela“, a ne nacije” (Jolly 2005, 12). U tom smislu pojam *demos*a pokriva političku zajednicu, a pojam nacije se odnosi na etničku skupinu, politički neutemeljenu. *Demos* se u tom smislu definira kao politički narod sa zajedničkim identitetom. Tako definiran, *demos* predstavlja grupu ljudi sa osjećajem zajedničke pripadnosti koja želi sudjelovati u demokratskom procesu odlučivanja. Postoji li na evropskoj razini politički narod koji posjeduje osjećaj zajedničke pripadnosti i zajednički identitet? Drugim riječima, postoji li evropski *demos*, je li on moguć i je li uopće nužan? Zbog toga je, posebno u kontekstu EU, naglasiti razliku između pravnoga i socijalnoga značenja *demos*a (Jolly 2005, 14–5).

Prvu grupu čine etno-kulturni elementi koji uključuju jezik, povijest, političku praksu, etničko porijeklo i religiju, a drugu subjektivno-emocionalni elementi, kao što su solidarnost i identitet. Postoji paralela između pravnoga značenja *demos*a, koje odgovara *jus soli* konceptu naroda kao norme, i socijalnog značenja, sa etno-kulturnom i subjektivno-emocionalnom uvjetovanošću, koje odgovara *jus sanguinis* konceptu na-

roda. Imajući na umu tu podjelu unutar koncepta *demosa*, nameće se pitanje je li moguće postojanje evropskog političkog naroda bez postojanja zajedničkih etno-kulturnih elemenata te kako se njihov nedostatak reflektira na stvaranje subjektivno-emocionalnih elemenata? Brojni autori vjeruju da se evropski politički narod ne može temeljiti na etno-kulturnim elementima, već se evropski *demos* izgrađuje na određenom skupu normativnih vrijednosti (demokracija, sloboda, tolerancija, evropski socijalni model političke ekonomije te poštovanje različitosti), a ne esencijalnim karakteristikama ili identificiranju „drugog“ nasuprot kojem bi se *demos* formirao (Jolly 2005; Cerutti i Rudolph 2001).

U stvaranju kolektivnog etničkog identiteta naroda važna je identifikacija „drugog“, odnosno druge (etničke) grupacije nasuprot kojoj se narod homogenizira stvarajući i jačajući nacionalnu svijest. Za određenje „nas“ nužno je znati „tko su oni“, nužna je demarkacija, teritorijalna i psihološka, između nas i njih, tj. identifikacija „drugoga“, ili kroz misao „Znamo tko smo samo ako znamo tko nismo, a često samo ako znamo protiv koga smo.“ (Cerutti i Rudolph 2001, 5). U kreiranju evropskog političkog identiteta ne polazi se od tih pretpostavki, već od normativnih vrijednosti koje će biti zajedničke svim građanima kao nadgradnja etničkom identitetu.

POJAM GRAĐANSTVA EU U UGOVORU O EU (MAASTRICHTSKOM UGOVORU)

Ugovorom o EU (Ugovora iz Maastrichta) 1992. godine, EU je uspostavljena kao ekonomska i politička zajednica (*sui generis*), ali i kao politički sustav (od institucija, aktera, vrijednosti i procesa odlučivanja). Evropsko građanstvo je ustanovljeno istim ugovorom, potpisanim 7. veljače 1992. Pojam „građanstvo“ (*citizenship*) je upotrijebljen kao komplementaran pojam državljanstvu, koje svi građani EU stječu u svojim državama. Nije bilo moguće upotrijebiti pojam „državljanstvo“, jer EU nije naddržava niti ima klasične attribute države, već je to osebujna politička zajednica bez države.

S druge strane, u političkom vokabularu zapadnoevropskih zemalja pojam građanstvo zamijenio je pojam *nationality* (pripadnost naciji), tj. državljanstvo. Pojam građanin, prema konceptu konstitucionalizma, označava pojedinca koji od države dobiva zaštitu, ali i garanciju poštovanja ljudskih prava i prava na sudjelovanje u odlučivanju o javnim poslovima. Univerzalistička ideja građanstva kulminirala je u Francuskoj revoluciji i u Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina. Rousseau je utemeljio moderan koncept građanina po kome je građanin slobodan i autonoman pojedinac koji sudjeluje u donošenju odluka koje su svi obvezni poštivati. Rousseauov koncept građanina proizlazi iz klasične republikanske tradicije koja povezuje republikansku političku zajednicu s premisama individu-

alizma. Državljanin je pripadnik države sa pravima i obavezama, dok je građanin, u skladu s tradicijom političkog mišljenja, državljanin republike sa pravima i obavezama državljanina ali i aktivnim sudjelovanjem u oblikovanju i upravljanju tom zajednicom. Na takvom promišljanju temelji se ideja oblikovanja evropskog građana koja svoje ostvarenje dobiva Ugovorom iz Maastrichta. Ipak, njemu prethode značajne odredbe koje postavljaju temelj budućeg razvoja koncepta evropskog građanstva. Rimskim ugovorom iz 1957. godine ustanovljene su četiri osnovne slobode na kojima se temelji Evropska ekonomska zajednica: sloboda kretanja roba, kapitala, ljudi i usluga. Sloboda kretanja ljudi unutar Euvropske zajednice temelj je evropskog građanstva. Ugovorom iz Maastrichta 1992. ustanovljeno je evropsko građanstvo: člankom 17. evropsko građanstvo definira "svaku osobu koja je državljanin države članice te je ujedno i građanin Unije. Građanstvo Unije bit će komplementarno i neće biti zamjena za nacionalno državljanstvo". Svi državljani država članica EU-a su stekli pravo slobodnog kretanja ne samo kao pravo izvedeno iz kompleksa četiri sloboda. Ugovorom iz Maastrichta utvrđena su sljedeća obilježja evropskog građanstva: sloboda kretanja i stanovanja; sloboda glasanja i sloboda izbora; pravo obraćanja Evropskom parlamentu, odnosno pravo podnošenja peticije Parlamentu i pravo obraćanja Ombudsmanu – evropskom "javnom pravobranitelju"; pravo na pristup službenim dokumentima Evropskog parlamenta, Vijeća EU i Evropske komisije; pravo na obraćanje institucijama EU na jednom od službenih jezika.

Nakon Maastrichtskog ugovora i u sljedećim osnivačkim ugovorima se proširivalo utemeljenje evropskog građanstva, ali i u sekundarnoj legislativi Unije. Ugovorom iz Amsterdama, iz 1999. godine, proširen je katalog građanskih prava i obaveza uvođenjem klauzule koja omogućuje institucijama EU-a poduzimanje mjere protiv diskriminacije evropskih građana na temelju spola, rasnog ili etničkog porijekla, religije ili vjervanja, invalidnosti, životne dobi ili spolne orijentacije. U Ugovoru iz Nice, koji je stupio na snagu 2003. godine pojačane su odredbe o slobodnom kretanju i stalnom boravku.

Iako je građanstvo EU-a u primarnom zakonodavstvu Unije ozakonjeno tek Ugovorom o EU, rasprava o evropskom građanstvu se dinimizirala uoči odluke država članica da Evropski parlament više ne bude samo demokratska fasada u kojoj sjede predstavnici nacionalnih parlamenata, već da bude konstituiran od predstavnika građana koji bi cijeloj Evropskoj zajednici dali demokratski legitimitet i nagovijestili sljedeći korak u razvoju evropske integracije – prerastanje Evropske zajednice u EU. Rasprava o direktnom predstavištvu građana u takvom Evropskom parlamentu otvorena je 1976. godine, *Aktom o uvođenju općih neposrednih izbora za zastupnike u Parlamentu*. Raspravom "Evropa građana" utvrđeno je da projekt evropske integracije nije samo projekt evropskih elita i nacionalnih političkih klasa, već zajednički projekt u kojem sudjeluju i građa-

ni, državljani država članica Evropske zajednice. Cilj takve rasprave, projekta nazvanog "Evropa građana", bio je da se ekonomski i pravni položaj pripadnika Evropske zajednice dopuni političkim pravima na evropskoj razini.

I u preambuli Rimskog ugovora je spomenuta je zadaća postavljena "prvog temelja šire i dublje zajednice naroda". Međutim, "zajednica naroda" je bila konstituirana na temelju predstavnštva nacionalnih egzekutiva koja su tvorila institucije Evropske zajednice, ali predstavnici političkog naroda nisu bili izravno, nego samo posredno zastupljeni u institucijama i tijelima tadašnje Evropske zajednice. Na taj način "deficit naroda" izazvao i "demokratski deficit", te samim tim i pitanje o demokratskom legitimitetu jedne zajednice jer je nedostajao temelj demokratske zajednice – narod.

Na sastanku Evropskog vijeća 1984. godine uspostavljen je Odbor za Evropu građana pod predsjedanjem Pietra Adonnina sa zadatkom utvrđivanja aspekta evropskih integracija koji će imati posljedice na svakodnevni život državljana država članica. Izvještaj Adonninova odbora, „Evropa građana“ iznosi preporuke o pojednostavljenju granične kontrole, o međusobnom priznavanju diploma te o radu i boravku. Izvještaj je također ukazao da ideju Evrope građana nije moguće ostvariti bez samih građana, na temelju posebnog evropskog identiteta koji nije utemeljen samo na zajedničkim tradicijama, povijesti i kulturnoj baštini, već je okrenut budućem projektu ujedinjenja Evrope, čime je dobiven temelj teorije koju je Habermas opisao kao "ustavni patriotizam", smatrajući da se identitet temelji na širenju građanskih prava i standarda građanstva.

Ideja Evrope građana i evropskog građanstva leži u obećanju da će konkretna prava građanstva biti na dobrobiti svih, a ideja evropskog građanstva će pridonijeti povezivanju naroda Evrope ne na zajedničkoj prošlosti, već na projiciranoj zajedničkoj budućnosti. Zbog svega toga ideja evropskog građanstva ne samo da može pridonijeti procesu evropskih integracija već pridonosi i ostvarenju mira i međusobnom razumijevanju u cijeloj Evropi. Unatoč povijesti koju obilježavaju brojni konflikti, Evropljani odbacivanjem negativnog nasljeđa prošlosti mogu izgraditi budućnost bez ponovljenih pogrešaka iz prošlosti, pa je stoga imperativ tvorbe takvog građanstva međusobno upoznavanje, putovanje kroz Evropu bez granica radi međusobnog upoznavanja, razmjene iskustava i mogućnosti zapošljavanja i migracije bez ograničenja (Berting 2006).

Osnovna prava građana EU kodificirana su u tekstu Povelje o osnovnim pravima, koju su na zajedničkom zasjedanju u Nici 11. prosinca 2000. godine usvojili Evropski parlament, Evropska komisija i Vijeće ministara EU-a. Povelja je nakon toga inkorporirana u Ugovor kojim se ustanovljuje Ustav za Evropu, potpisan 2004. godine, ali odbačen referendumima u Francuskoj i Nizozemskoj 2005. godine. U međuvremenu Evropski sud pravde je priznao Povelju o osnovnim pravima kao pravno ob-

vezujuću za sve države članice Unije, priznavši joj istovremeno značaj izražavanja ustavne tradicije, zajedničke državama članicama. Nakon neuspjeha Evropskog ustava, Evropski parlament ponovno je proglasio Povelju o osnovnim pravima krajem 2007. godine, a Lisabonski ugovor je toj Povelji dao jednaku pravnu važnost kao i osnivačkim ugovorima. Ona je značajna jer obuhvaća cjelinu građanskih, političkih, socijalnih i ekonomskih prava koja su garantirana građanima EU. U odnosu na građanstvo EU-a i njegov odnos prema državljanstvu države članice Povelja je unijela jednu korekciju; atribut “komplementarno” zamijenjen atributom “dodatno”, čime je iskazana namjera da se nacionalno državljanstvo ne nadomjesti evropskim građanstvom.

ZNAČENJE EVROPSKOG IDENTITETA ZA IZGRADNJU EVROPSKOG GRAĐANINA

Razvoj evropskog identiteta ne bi bio moguć bez velikih promjena u nacionalnoj svijesti Evropljana. Uzimajući u obzir brojne kulturne elemente po kojima se Evropljani razlikuju i koji će ih dijeliti u budućnosti pitanje je može li različitost kulture biti temelj evropskog identiteta? Glavno obilježje Evrope je kulturna i tradicionalna raznovrsnost, a Habermas upravo u priznanju razlika vidi temelj zajedničkog identiteta. Zato je upitno ima li integracija Evrope za cilj izjednačavanje ovih razlika? Integracija će uglavnom biti najvažniji element u ujedinjenju evropskih zemalja iako će se u nekim slučajevima nove funkcije vjerojatno biti pripisane razlikama (Golka 1999, 153–58). Ipak, integracija i globalizacija, baš kao svi društveni procesi, pobuđuju otpor nekih naroda i frakcija, doprinoseći produbljivanju razlika. Kulturna raznovrsnost i bogatstvo kulture i jezika predstavljaju važnu vrijednost određene nacije te ih se i ne treba odricati.

Promatrajući povijesne, etničke, kulturne, lingvističke i institucionalne različitosti država članica EU-a, vidljivo je odsustvo nužne solidarnosti između građana EU-a kao element konstituiranja političke zajednice nacionalnih država. Politički identitet je “svijest o pripadanju relevantnim političkim grupama i političkim strukturama”, a on je bitan za “objašnjavanje legitimacije same političke zajednice i za legitimnu upotrebu moći od strane same države” (Bruter 2005, 10). Pod pretpostavkom da jedinstveni evropski *demos*, kao *demos* nacionalne države, nije niti poželjan na evropskoj razini, pitanje je može li EU ostvariti političku legitimaciju bez postojanja evropskoga političkog identiteta među građanima evropskih nacionalnih država?

U značenju evropskoga identiteta za konstituiranje evropskoga političkog naroda nekoliko je važnih temelja kolektivnog identiteta. Identiteti nisu zadani, već se stvaraju i mijenjanju te uvijek trebaju biti sagledavani prema toj neprekidnoj internoj i eksternoj dinamici. Također znače-

nje „drugog“ za formiranje i mijenjanje kolektivnoga identiteta je promjenjivo, budući da određeni „drugi“ imaju veću ulogu u stvaranju kolektivnoga identiteta i njegovoj diferencijaciji. Identiteti su kreirani i percipirani i od pripadnika određene grupe, i od onih „drugih“, iako te percepcije mogu čak i znatno odstupati jedna od druge. Politički identitet nije status pojedinca u zajednici jer obuhvaća „cijelu filozofsku poziciju pojedinca prema demokraciji, zajednici, društvu i odnosima između ljudi, a koja se na neki način konstituira u imaginarnim institucijama socijalnoga ugovora“ (Bruter, 2005: 11). Neki od autora naglašavaju da identitet nije isključivo objektivna datost, već najčešće pitanje *percepcije*.¹

Iako evropski identitet postoji kod određenoga dijela građana, on se interpretira kao sekundarna, komplementarna nacionalna identifikacija, odnosno deklariranje evropske pripadnosti ne predstavlja supraevropski identitet koji bi poništio nacionalni identitet, nego dolazi do multipliciranja identiteta i njihove hijerarhičnosti.

Stvaranje evropskoga identiteta treba sagledavati u vremenu jer identiteti nisu fiksni, te vremenom dolazi do evolucije identiteta. Uspoređujući nacionalan i evropski identitet treba uzeti u obzir vremenski nesrazmjer kratkoće evropskoga integracijskog procesa pa time i evropskoga identificiranja, nasuprot višestoljetnoj tradiciji nacionalnih država i nacionalnoga identiteta. Što se tiče mogućnosti „stvaranja“ ili jačanja evropskoga identiteta, neki autori (Bidelux 2001, 21) misle da je nužno aktivno kreiranje evropskog identiteta umjesto čekanja da se on pojavi spontano. Laffan, konstruktivističkim pristupom i konceptom Benedicta Andersona o naciji kao „imaginarnoj zajednici“, tvrdi da bi se politika EU trebala temeljiti na stvaranju evropskog identiteta po tom konceptu te težiti stvaranju Evrope kao „imaginarnu zajednicu“ kroz tri dimenzije: načelu građanstva EU i osiguranju temeljnih prava na evropskoj razini; razvijanju simbola i politike sa ciljem razvijanja osjećaja pripadnosti EU-u te razvoju transnacionalnih mreža i transnacionalne suradnje. (Moxon-Browne 2004, 83) Nadovezavši se na pristup Laffana, Cederman (2001, 158-64) također predlaže modele za izgradnju kolektivnoga identiteta na evropskoj razini te posljedično evropske političke zajednice kroz obrazovanje (evropeizaciju nacionalnih obrazovnih programa), jezik (reformu višejezičnog režima EU-a radi poboljšanja komunikacije) te masovne medije (radi stvaranja panevropskoga komunikacijskog prostora).

¹ Za procjenu razine evropskoga identiteta okvirno se može uzeti istraživanje Eurobarometra čiji rezultati pokazuju da 37 % građana EU-a ima isključivi nacionalni identitet, 48 % ima nacionalnu, ali sekundarno i evropsku pripadnost, 4 % identificira se ponajprije s Evropom, a onda s nacijom, kod 7 % ih je nacionalna i evropska pripadnost u ravnopravnom odnosu, dok ih 3 % ima isključivo evropski identitet. Rezultati ispitivanja pokazuju da iako visok postotak građana EU-a još uvijek ima isključivo nacionalnu pripadnost, većina ih se identificira ponajprije s nacijom, ali potom i sa Evropom. Standard Eurobarometer 62, 2005

Stvaranje kolektivnoga političkog identiteta EU-a te evropske pripadnosti većine građana EU-a je kompleksno, a glavni izazov za Uniju predstavlja postizanje ravnoteže, s jedne strane različitosti, dinamike i pluralnosti te zajedništva, kohezije i solidarnosti te s druge strane, fragile ravnoteže koja izražava bit evropske integracije. Brojni autori upravo nedostatak zajedničkoga političkog identiteta i evropske političke zajednice smatraju temeljnim problemom legitimacije evropskih integracija, posebno njezinog stalnoga proširenja. Zbog toga neki analitičari vjeruju da je evropski politički narod pretpostavka daljnje integracije, a ne njezin krajnji cilj ili samo nusproizvod (Lindahl 2000, 239; Cerutti i Rudolph 2001, 49-50). Drugim riječima, politički identitet implicira priznanje EU-a kao legitimnoga izvora kontrole prenesene na evropsku razinu, odnosno politički identitet EU-a znači postojanje vlastitih simbola, vrijednosti, paradigmi, normi i pravila koje legitimiraju EU i njezine institucije, dok spomenuta legitimacija implicira solidarnost na razini nadnacionalne političke zajednice.

Je li stvaranje evropskog političkog građanstva nužno za budućnost evropske integracije te što bi bilo potrebno za stvaranje novoga sloja masovne političke identifikacije, koja bi u konačnici tvorila evropsku političku zajednicu? Odgovori na to pitanje se razlikuju, a najviše ovise o teorijskim i normativnim pristupima samoj biti izgradnje EU-a. Postoje različiti teorijski pristupi evropskim integracijama i teorijama legitimacije: ekonomski/tržišni pristup, komunitaristički/državni pristup, Weilerove multiple *demoi* i pluralizam/partikularizam te Habermasov ustavni patriotizam.

Zagovornici ekonomskog, odnosno tržišnog pristupa, (Fossum 2001) smatraju da stvaranje evropskoga političkog naroda nije nužno, budući da je EU kreacija suverenih država članica te stoga ima dovoljnu razinu neizravne legitimacije i ne zahtijeva evropski politički narod koji bi legitimirao političku vladavinu. EU je "funkcionalna, tehnokratska agencija koja rješava probleme" (Baykal 2005, 37) te nema snažan zajednički identitet. Taj je identitet utemeljen na "zajedničkim interesima te institucionalnim i proceduralnim mehanizmima za implementiranje i maksimizaciju tih interesa, što bi trebalo predstavljati dovoljnu povezanost evropskih naroda za specifičnu političku zajednicu kao što je EU" (Baykal 36). Posljedično, za „stvaranje“ kolektivnoga političkog identiteta i evropskoga političkog naroda ne postoji ni temelj niti normativno opravdanje.

Na drugom kraju teorijskoga pristupa je komunitaristički/državni pristup (Schmitt iz Baykal 2005, 38–41, Grimm 1995, Lindahl 2000, Smith 1992) koji zastupa tezu da je narod preduvjet legitimne demokratske vladavine čak i u *sui generis* političkoj zajednici, ali ne podrazumijeva da je glavni razlog integracija stvaranje federalne naddržave. Naglasak je na snažnom identitetu, zajedništvu, homogenosti i granicama podrazumijevajući određenu razinu ekskluzivnosti. Anthony D. Smith u tom smislu postavlja ključno pitanje: "Tko su ili što su evropski 'signifikantni

drugi?" (Smith 1992, 75). Buduća vladavina ne proizlazi iz naroda nego iz država članica, naglašavajući nepostojanje evropske javne sfere, evropskoga javnog diskursa i medija, civilnoga društva, evropskoga sustava političkih stranaka i zajedničkoga jezika koji je, prema Grimmu, nužan za postizanje spomenutih ciljeva. (Grimm 1995, 292–97).

Weilerova (Weiler 2001) pozicija u raspravi o evropskom *demosu* i konstitucionalizaciji je jedinstvena jer on smatra da je nacionalni *demos* utemeljen je na supstantivnim, odnosno materijalnim vrijednostima, dok je evropski kolektivni politički identitet temeljen na vrijednostima Evropske zajednice. Činjenica da je Unija utemeljena na različitim nacionalnim *demosima* reflektira heterogenost i pluralnost koja je njezina snaga, a ne slabost. Weiler evropsku političku zajednicu vidi kao supranacionalnu zajednicu utemeljenu na „ustavnoj toleranciji“ pa tako evropski *demos* nije singularan, etno-kulturni *demos*, budući da bi kao takav negirao jedinstvenost integracijskoga procesa. Prema Weileru, postoje višestruki narodi sa simultanom pripadnošću različitih intenziteta nacionalnoj i evropskoj političkoj zajednici. Weilerova „ustavna tolerancija“ odnosi se na toleranciju građana koji pristaju biti dio zajednice čija pravila ne određuju oni sami, nego je to zajednica sastavljena od različitih političkih zajednica. Za razliku od Habermasa, njegov je ideal očuvanje nacionalnih političkih identiteta uz stvaranje evropskoga identiteta kao legitimacija integracijskom procesu (Weiler 2001, 117–21).

Pluralistički, odnosno partikularistički pristup (Tully, Shaw, Wiener, Kraus, iz Baykal 2005, 48–51; Nicolaïdis 2004) polazi od pretpostavke da kolektivni politički identitet ne može i ne treba konačno konstruirati na način koji prelazi univerzalne vrijednosti i procedure. (Baykal 2005, 48) Evropski kolektivni identitet je prepreka inherentnoj fleksibilnosti dinamične pluralističke političke zajednice, a konačne odluke nisu ni moguće ni poželjne zbog otvorene prirode svih oblika evropskih integracija. (Baykal 2005, 49) Evropski *demos* može biti proceduralan samo u kontekstu kolektivnoga ishoda funkcioniranja institucija i mehanizama integracije zbog postizanja zajedničkih ciljeva. Ovakav pristup dijeli i teoretičarka Nicolaïdis (2000, 101), koja shvaća Evropu kao federalnu uniju, kao “unije država i naroda, odnosno ‘*demoikracije*’ (*demoicracy*) – u nastajanju”. Taj način razumijevanja Unije zahtijeva poseban aspekt političke filozofije – transnacionalni pluralizam, a ne neki prošireni oblik nacionalne države.

Habermas, kao branitelj nužnosti evropskog političkog naroda i evropskoga ustava (Habermas 2000, 2001) te svojom vizijom ‘ustavnoga patriotizma’ vjeruje da se dobivanjem ustava zajednica različitih naroda može transformirati u zajednicu s kolektivnim političkim identitetom, odnosno ustavnu zajednicu. Građani takve zajednice lojalni su ustavnim, a ne nužnostima zajedničke kulture. Funkcionalna evropska javna sfera etičkoga diskursa, evropska politička kultura i civilno društvo za Habermasa

su preduvjeti stvaranja evropskog građanstva (Habermas 2001, 13–7) Prema Habermasu, ustavna država garantira socijalnu integraciju demokratskom participacijom i statusom državljanina, podržana „komunikacijskom konstelacijom“. No Habermasov postnacionalni ustavni patriotizam nije isključivo evropski, već ima kozmopolitske ciljeve, jer je stvaranje evropskoga identiteta samo tranzicija ka ostvarenju „građanina svijeta“ koji bi živio prema „univerzalnom pravu“ (Habermas 2000, 37–9). Koncept „ustavnog patriotizma“, nasuprot konvencionalnoj formi nacionalnoga identiteta ne odnosi se na konkretnu realnost jedne nacije, nego na apstraktne procese i načela, tako da se osjećaj patriotizma više ne veže za određenu naciju, nego za načelo pravne države, odnosno ustava. Ipak i sam Habermas naglašava da političkoj kulturi globalnog društva nedostaje zajednička etičko-politička dimenzija, nužna za formiranje globalne zajednice i globalnoga identiteta.

Habermas nije jedini autor s individualno-univerzalističkim pristupom. I teorije klasika sociologije, Parsonsa i Durkheima, koriste se u suvremenim raspravama o oblicima integracije EU. Talcott Parsons objašnjava formiranje postnacionalnoga identiteta evolucijom modernih industrijskih društava. U tom se procesu napuštaju određeni oblici solidarnosti i nastaju novi. Pojedinci se oslobađaju od „dodijeljenih“ partikularnih identiteta karakterističnih za tradicionalna društva i ulaze u postmoderni svijet koji karakteriziraju individualna postignuća i univerzalne vrijednosti. Sličnu tezu zastupa Durkheim tvrdeći da se prelaskom iz „mehaničke ka organskoj solidarnosti“ dolazi do supstitucije partikularnih vrijednosti i grupnih pripadnosti univerzalnim. Kritičari takvog pristupa smatraju da intelektualna i apstraktna načela (univerzalna načela demokracije, vladavine zakona i poštovanja ljudskih prava) nisu mobilizirajući u afektivnom i emocionalnom smislu te kao posljedicu ne mogu generirati supstancijalno zajedništvo, povjerenje i solidarnost pa i ne mogu postići masovnu političku i afektivnu mobilizaciju, prisutnu u internalizaciji nacionalnih tradicija, normi i vjerovanja.

Habermas je 1998. godine naglasio da “nacionalna država i dalje dugo ostaje najvažniji akter” te je put ka evropskoj saveznoj državi, (Habermas 2001, 16–7), kao jednoznačno poželjnoj opciji, vidio u Evropskom ustavu kao poticaju dugotrajnoga procesa stvaranja zajedničke političke kulture s evropskim strankama, udruženjima i građanskim društvom koje promiče evropska javnost, a sa krajnjim ciljem stvaranja evropskog građanstva. Habermasova je opcija “svjetska unutarnja politika bez svjetske vlade”, svjetskoga građanstva, utemeljena u prosvjetiteljstvu, a u cilju kontrole političke vlasti (Habermas 2001, 52). Habermasov daleki cilj je prevladavanje socijalnog rascjepa i stratifikacija svjetskoga društva bez umanjavanja kulturne različitosti. Zato Habermas predlaže jednu vrstu evropskog prostora koji povezuje evropsku tradiciju kao temelj EU. U Habermasovom projektu Evrope nacionalne države trebaju imati priliku da u

konkurenciji s gospodarskim globalnim igračima prilikom raspodjele društvenih proizvoda kompenziraju nejednakosti politike moći. Projekt Evrope bi, uz pomoć šire osnovice moći pridonio većoj probojnosti u pravednoj raspodjeli materijalnih dobara i socijalnih tereta.

KONCEPTI STVARANJA EVROPSKOG GRAĐANA

Koncept evropskog građanstva nailazi na protivljenje i kritike iz redova protivnika evropske integracije, ali i iz redova evroskeptika raznih orijentacija. U najvećoj mjeri su te kritike usredotočene na suprotnosti između nacionalnog identiteta i ovako, „umjetno konstruiranog“ evropskog identiteta: evropsko građanstvo je prazan pojam, tvrde kritičari, jer bez obzira na brojne sličnosti u identitetima evropskih naroda i država, razlike su još značajnije, a simboli tog evropskog građanstva mogu samo ugroziti i dovesti u pitanje simbole nacionalnog identiteta, stvarajući tako umjetni amalgam koji možda vrijedi u slučaju američkog *melting-pot* ili švicarskog modela ustavnog patriotizma; no to su izuzeci, a ne pravilo. (Coughlan 2007, Maday 2007)

Habermas često odgovara kritičarima evropskog identiteta i njihovim najčešćim argumentima o nepostojanju državotvornoga naroda. Za njega je taj proces olakšan zajedničkim jezikom i oblicima života, ali to nije nužna pretpostavka, kao što je proces u 18. i 19. stoljeću pokazao da je lokalni i dinastički lojalitet preobražen u identifikacijski oblik pripadnika iste nacije. Zašto to danas ne bi bilo moguće u proširenim teritorijalnim uvjetima? Ne treba ustrajavati na nužnosti državotvornog naroda, već je nužno ispuniti tri funkcionalna uvjeta: evropsko društvo građana, postojanje evropske javnosti i političke kulture. Ustav bi mogao ubrzati razvoj svih tri funkcionalna uvjeta, a već sam ustavotvorni proces bi bio dio stvaranja identiteta. Umjesto razdora Evropa bi se trebala postupno nadograđivati međunarodno pravnim perspektivama, pregovaračkom agendom usmjerenom ka budućnosti i realizacijom ekonomskih prednosti te oblikovati model vladanja koji nije usmjeren na nacionalnu državu, ali prema socijalnoj pravednosti koji bi slijedile druge države te upotrijebiti svoj utjecaj za dizajniranje buduće svjetske unutarnje politike (Habermas 2004, 45). Čak i krhka koalicija protiv terorizma, u najpovoljnijem slučaju potaknuti je prijelaz iz klasičnoga međunarodnog prava u kozmopolitско pravno stanje. (Habermas/ Derrida 2004, 51, Habermas 2008) Taj prijelaz u Kantovo svjetskoga građanstva Habermas vidi u procesu podređivanja klasičnog međunarodnog prava totalitarnim režimima 20. stoljeća (Habermas/ Derrida 2004, 64)

Iza ovakvog promišljanja slika svijeta, vidljiv je utjecaj Kanta i Hobbesa kao autora ideja, te njihove slike čovjeka koja je u njihovim modelima svijeta polazni poticaj. Habermas apelira na evropske države da same sebe percipiraju iz perspektive pobijeđenih u dvojbenoj ulozi po-

bjednika. To bi moglo potaknuti napuštanje eurocentrizma i dati krila kantovskoj nadi u svjetsku unutarnju politiku. Njegovo povezivanje interpretacije odnosa i opcija djelovanja može se smatrati ponudom koja potiče i unapređuje raspravu o budućnosti Evrope. Njegova nada da i „priznavanje razlika može postati obilježjem zajedničkoga identiteta“ (Habermas/Derrida 2004, 33) svjedoči o optimizmu bez kojega se Evropa ne bi realizirala ni u današnjemu obliku.

Nakon usvajanja Ugovora o EU institucije Unije dobivaju temelj legalnosti za implementaciju koncepta evropskog građanstva. Evropska komisija dobiva nalog da sustavno prati razvoj koncepta evropskog građanstva i da o tome izvijesti EU. Rezultat istraživanja objedinjen je u Izvještaju Evropske komisije o građanstvu Unije u kojima se analizira stanje i napredak u ostvarivanju koncepta građanstva uz preporuke za djelovanje institucija i tijela EU-a. Takve preporuke rezultirale su stvaranjem programa pod imenom “Evropa za građane” s ciljem afirmacije koncepcije evropskog građanstva. Taj program je logičan nastavak Adonnina projekta iz 1984. godine. Svrha programa je prevladavanje jaza između EU i njezinih građana te stvaranje izravne veze između građana i institucija i tijela EU-a, koja se u javnom mnijenju doživljavaju kao “birokratski suficit”, a sve ka promicanju aktivnog evropskog građanstva, stavljajući građane u središte interesa Unijinih aktivnosti te pružanje mogućnosti za preuzimanje odgovornosti. Nužno je uvjeriti građane da moraju biti svjesni svojih prava, ali i dužnosti te da se moraju aktivno uključiti u proces evropskih integracija. Naravno, zbog toga je potrebno stvoriti “aktivnog građana” koji participira i aktivno je involviran u javne poslove Unije. Na prvi pogled to je iluzoran cilj obzirom na glomaznost političkog tijela EU i složen mehanizam donošenja odluka.

Evropska komisija je utvrdila još 2001. godine da su globalni ciljevi takvog programa: pružanje mogućnost građanima da međusobno djeluju i participiraju u konstrukciji Unije, ujedinjene i obogaćene kroz kulturne razlike koje u njoj egzistiraju; stvaranje evropskog identiteta koji će se zasnivati na prepoznatim zajedničkim vrijednostima, povijesti i kulturi; jačanje tolerancije i razumijevanje među evropskim građanima poštujući i razvijajući kulturne razlike te pridonoseći interkulturalnom dijalogu kod građana, te poticati osjećaj pripadnosti EU. U programu “Osnovna prava građana Evropske Unije” (2007-2013), sa svrhom podrške razvoju evropskog društva zasnovanog na poštovanju osnovnih prava, istaknuti su glavni ciljevi: jačanje civilnog društva, borba protiv rasizma i ksenofobije, poticanje međureligijskog dijaloga i povećanje razmjene informacija među sudskim i upravnim vlastima država članica.

Na taj način EU je utemeljila i svoje posebne instrumente za razvoj i afirmaciju koncepta evropskog građanstva. No unatoč tome, jaz između građana i institucija EU-a pokazuje da je taj proces izgradnje, stvaranja evropskog građanstva još uvijek spor i pun proturječnosti. Jedan od uzro-

ka je još uvijek informativni deficit o EU, a što rezultira udaljenošću građana i institucija EU-a. Razlozi udaljenosti su dvojaki, objektivni i subjektivni. EU je sa svojim institucijama još uvijek najudaljenija politička organizacija, nadnacionalnog oblika od građanina te se formiranje javnog mnijenja i događanja u institucijama i tijelima EU-a čine kao dosadna birokratska igra puna smicalica, ustupaka i kompromisa. Sam način funkcioniranja Unije, zasnovan na stalnom pronalaženju ravnoteže i kompromisa. Skroman je učinak EU u vanjskoj politici kao i njezina neefikasnost u svjetskim krizama te pluralizam centara odlučivanja u EU.

Subjektivne nedostatke koji građani uviđaju odnose se na nedostatak ili rijetkost pojave karizmatičkih ličnosti u okviru evropskih institucija. Izbor ključnih osoba na čelo EU-a obavlja se uvijek u dogovoru nacionalnih birokracija, odnosno vrhova nacionalnih političkih kasti. Rezultat je kompromis koji može izgledati kao namjerni pokušaj depersonalizacije politike, ali i kao suprotnost koliko-toliko jakim ličnostima na nacionalnoj razini.

Vidljiva je ograničena kvaliteta evropskih institucija, ali i stvarna nesposobnost evropskih političkih stranaka u zauzimanju uloge generatora jedne evropske političke svijesti. U javnom mnijenju se "evropska karijera" doživljava tek kao tranzicijska faza ili nadomjestak za neuspjeh u političkoj areni vlastite zemlje. Građani primjećuju izraženu netransparentnost u proceduri odlučivanja. Deliberativna metoda odlučivanja naj-složenija je i najnetransparentnija, a ona dominira na najvišoj razini evropskog višerazinskog odlučivanja. I sami nacionalni politički autoriteti skromnog su poznavanja aktivnosti i institucionalnih mehanizama Unije te pokazuje političku ignorantnost u odnosu na mehanizme EU. Na drugom je mjestu općenita odsutnost evropskog obrazovanja usmjerena na prosvjećivanje građana o tome zašto i kako iskoristiti potencijal odlučivanja na evropskoj razini. Uveliko je prisutna tendencija da nacionalne vladajuće klase imputiraju Bruxellesu težinu i odgovornost nekih političkih odabira, a da nasuprot tome sebi pripiše zasluge za one političke odabire koji rezultiraju kao prihvatljivi i poželjni. Prilično je proširena praksa diskreditiranja Unije u ime lokalizama, nacionalizama, populizama, lažnih ideologija i antievropeizama ili "politika laži". I konačno, vlade nekih zemalja EU doživljavaju kao protivnika ili rivala na ekonomskom, političkom, ali i ideološkom planu, čime se afirmiraju politike inspirirane interesima malobrojnih elita u tim zemljama, a što izaziva nedoumice u javnom mnijenju. Jedan od glavnih razloga udaljenosti građana od evropskih institucija prouzročen subjektivnim ponašanjem i stavovima građana je izgubljenost građana u razumijevanju naravi Unije, razne kontradiktornosti i manipulacije političara i medija, nepripremljenost u procjeni povezanosti zakonodavne aktivnosti Unije, nedostatak civilnog i kulturnog angažiranja građana te osporavanje Unije zbog njezina navodnog miješanja ili nemiješanja u unutarnje poslove nacionalnih država. Svi ti razlozi, objek-

tivni i subjektivni, evropske građane, u ovom slučaju “ne-još-građani”, upućuju na još jedan deficit koji ugrožava projekt evropske integracije, deficit građanske svijesti, koji se može nazvati političkim deficitom *par excellence* EU u kojemu se prelamaju i sažimaju i svi ostali deficiti.

LISABONSKI UGOVOR I PARTICIPACIJA EVROPSKOG GRAĐANINA

Evropa može u međunarodnom planu odgovoriti na veliki izazov što donosi budućnost, a kako bi se to ostvarilo potrebno je puno sudjelovanje građana, a ne samo političkih elita te je nužno proširiti i razviti “evropski javni prostor” u kome djeluju građani. Postojanje evropskog javnog prostora temeljna je pretpostavka stvaranja autentične evropske svijesti i evropskog građanstva. Za ostvarenje tog cilja potrebno je pojačati akciju EU-a na području pravednosti i sigurnosti.

Ono što nedostaje, osjećaj je pripadnosti Evropi i uključenost u evropski projekt. Kako bi se to izbjeglo Lisabonski ugovor je naglasio norme koje se odnose na evropsko građanstvo povećanjem sudjelovanja građana u demokratskom životu Unije. Lisabonski ugovor, pod novim imenom, Ugovor o funkcioniranju EU, sadrži dijelove dosadašnjeg Ugovor o EU i Ugovor o Evropskoj zajednici. EU je do sada bila zasnovana na modelu reprezentativne demokracije, dok je sudjelovanje, participacija građana kao aktera političkog sustava bilo prepušteno državama članicama. Ovaj ugovor ističe da je EU nemoguća bez političke participacije građana i bez direktne demokracije, što je dosada ovisilo o državama članicama. Iako se u Ugovoru o EU funkcioniranje EU-a i dalje je zasniva na reprezentativnoj demokraciji, ipak je naglašeno pravo svakog građanina na sudjelovanje (participiranje) u demokratskom životu Unije te da odluke moraju donositi na otvoreniji način, bliži građanima. Članak o reprezentativnoj demokraciji završava priznanjem doprinosa političkih stranaka na evropskoj razini u stvaranju jedne evropske političke svijesti i izražavanju volje građana Unije. Različiti su oblici kroz koje će Unija poticati participaciju građana jer evropske institucije daju građanima i njihovim reprezentativnim udruženjima mogućnost iskazivanja svojih stavova u različitim institucijama Unije, kao i da ta mišljenja razmijene s drugima.

Međutim, glavna inovacija na polju građanstva jest uvođenje trećeg oblika demokracije, pored reprezentativne i participativne (deliberativna demokracija već je duže vrijeme *modus operandi* Evropske komisije), naime, neposredne (direktne ili izravne) demokracije. Članak 14, stavak 4 uvodi u život Unije tzv. građansku inicijativu: naime svaki građanin može poduzeti inicijativu pozivanja Komisije, u okviru njezinih ovlasti, te predložiti bilo koji odgovarajući prijedlog o pitanjima za koja građani smatraju da je za njih potreban neki zakonski akt Unije u svrhu implementacije osnivačkih ugovora. To znači, praktički, uvođenje referenduma građana kojim se može potaknuti Evropska komisija, koja zasad ima mo-

nopol i isključivu ovlast predlaganja zakonskih akata, da poduzme neku akciju za koju građani smatraju da je relevantna radi provođenja u život osnivačkih ugovora. Da je zakon obilježje i potvrda slobode, a ne nešto suprotno njoj, ali samo ako svaki čovjek stvarno sudjeluju u njegovom donošenju, prvi je istakao još Rousseau jer je po njemu „sloboda pokornost zakonu koji je čovjek sam sebi propisao“ (Rousseau 1993,56). Za Rousseaua ništa drugo nije važno kao biti sudionik zakonodavnog procesa jer je to uvjet ljudskog dostojanstva, nezamislivog za status građana.

Građanska inicijativa pretpostavlja aktivno civilno društvo i visoku građansku svijest, kao i postojanje razvijenih mreža civilnih udruženja koje pokrivaju ako već ne cijelu Uniju, onda bar “značajan broj država članica”. U raspravama koje su održane tim povodom spominje se da bi moralo biti minimalno osam ili devet država članica građanske provenijencije. Tom inovacijom teži se uvođenju neposredne demokracije što je još donedavno bila utopijska želja. Kako je moguće u tako složenu, višerazinsku političku zajednicu uvesti direktnu demokraciju, kao rezultat funkcioniranja načela supsidijarnosti i koja je, bar dosada, bila ostavljena domeni odlučivanja u državama članicama? Prvi puta u povijesti EU građani će moći imati neposredan utjecaj na javne poslove EU. No građanski referendum postaje sasvim ozbiljna stvar, jer sada apstraktno “evropsko građanstvo” ima i jedan konkretan instrument za pokazivanje svoje volje, a namjera je da ta inicijativa potakne i razvoj i artikulaciju evropskoga civilnog društva.

Lisabonskim ugovorom konstitucionalizirana je EU kao politička zajednica *sui generis* (ni federacija, ni konfederacija, a niti međunarodna organizacija), a sada je potrebno stvoriti evropske građane koji bi u njoj potpuno participirali. Međutim, to neće biti moguće, sve dok državljani država članica ne postanu prvenstveno građani svojih zemlja i tamo ne iskuse prava, ali i odgovornost građanstva. Upitno je u koliko je država članica EU-a uopće ostvaren ideal “građanina” i “građanstva”, a ne samo status državljanina i državljanstva. Zbog toga tvorcima EU institucija preko modela evropskog građanstva žele potaći razvoj građanstva kao oblika “evropeizacija građanstva”. Kako bi se ostvarila ta ideja potrebno je prevladati demokratski deficit u državama članicama, a koncept evropskog građanstva može biti katalizator afirmacije i razvoja građanstva ovisno o recepciji i djelovanju aktera na nacionalnoj sceni i njihovoj interakciji sa zagovornicima evropskog građanstva u višerazinskom upravljačkom okruženju EU.

ZAKLJUČAK

U promišljanju o obliku političkoga jedinstva koje razvija demokratske pretpostavke postavlja se pitanje je li evropski politički narod moguće, a samim tim i evropsko građanstvo kao logični nastavak? Referentne

točke identiteta Unije su univerzalne, s vrijednostima i načelima koji se temelje na minimalističkom konceptu najmanjega zajedničkog nazivnika te ne uključuju etno-kulturno elemente. Pitanjem kakav je kolektivni politički identitet na razini EU-a te što mu je temelj, dolazimo do zaključka da evropska identifikacija formira sekundarnu, odnosno komplementarnu pripadnost nacionalnoj, odnosno ne predstavlja supraevropski identitet koji bi poništio nacionalni identitet, nego dolazi do multipliciranja identiteta i njihove hijerarhičnosti. Stoga je evropski identitet doista moguć samo kao višestruk i višeslojan te fleksibilan i inkluzivan kolektivni identitet.

Kako EU nije država, niti teži izgradnji na modelu novovjekovne nacionalne države, ne može niti polaziti od pretpostavke da ima državni narod izgrađen na tom modelu. EU je savez politički ujedinjenih građana sa mogućnošću stvaranja političkog jedinstva. Na EU-razini stoga nije problem nedostatak evropskoga naroda u etno-kulturnom obilježju već je potrebno podsticati elemente kojima bi se stvorila evropska politička zajednica, kao što su evropski politički diskurs, masovni mediji i zajednički jezik, koji bi formirali evropski komunikacijski prostor, stvaranje evropskoga civilnog društva i sustava političkih stranaka, a kao pretpostavka svega je stvaranje evropske javne sfere, prostora koji moraju popuniti građani. Postojanje evropskog javnog prostora temelj je stvaranja autentične evropske svijesti i evropskog građanstva.

Priznavanje razlika može postati obilježjem zajedničkoga identiteta, a ustavni patriotizam može postati temelj transformacije zajednice s kolektivnim političkim identitetom. Stoga se je u evropskom političkom jedinstvu potrebno osloboditi utemeljenje na državu i državni narod kao pojmova klasične ustavne teorije te prestati promatrati narod kao stalno i nepokolebljivo pretpolitičko jedinstvo i predustavni autoritet koji garantira ustavno-pravni poredak. Tim obratom političke paradigme moguće je stvoriti evropsku političku zajednicu, odnosno evropski politički narod sa političkim jedinstvom koje ne isključuje pripadnost nekom drugom narodu, već mu je komplementaran. U tako utemeljenoj političkoj zajednici moguće je ostvarenje evropskog građanina koji sudjeluje i oblikuje demokratski život Unije. Barem normativno Lisabonskim ugovorom su spojene ideje Rousseaua i Habermasa kroz evropsko društvo građana i građanskom inicijativom kojima se nastoji oformiti evropska javnost i politička kultura. Lisabonskim ugovorom se promovira participativna demokracija koja pruža mogućnost aktivnog involviranja građana u javne poslove, stavljajući građane u središte interesa i aktivnosti kao i davanje mogućnosti za preuzimanjem odgovornosti za podršku razvoja evropskog društva. Time je reprezentativna demokracija ustupila mjesto participativnoj demokraciji, odnosno građani će moći imati neposredni utjecaj na javne poslove EU kroz aktivno civilno društvo i uz postojanje razvijenih mreža civilnih udruženja. Sada apstraktno evropsko građanstvo može izraziti svoja stremljenja te mogu doprinijeti razvoju i artikulaciji evropskog civilnog društva.

LITERATURA

- Baykal, Sanem. 2005. Unity in diversity? The challenge of diversity for the European political identity, legitimacy and democratic governance: Turkey's EU membership as the ultimate test case. *Jean Monnet Working Paper 09/05*. NYU School of Law
- Berting, Jan. 2006. *Europe: A heritage, a challenge, a promise*. Delft: Eburon academic publisher.
- Bidelux, Robert. 2001. What does it mean to be 'European'? The problems of constructing a pan-European identity. In *Uncertain Europe: Building a new European security order?*, edited by Martin Smith and Graham Timmins, 20–40. London and New York: Routledge.
- Bruter, Michael. 2005. *Citizens of Europe? The emergence of a mass European identity*. Houndmills and Basingstoke: Palgrave and Macmillan.
- Cederman, Lars-Eric. 2001. Nationalism and bounded integration: What it would take to construct a European demos. *European Journal of International Relations* 7 (2): 139–74.
- Cerutti, Furio and Rudolph Enno, eds. 2001. *A soul for Europe, Vol. 2. An essay collection*. Virginia: Peeters Leuven-Sterling.
- Coughlan, Anthony. 2007. These boots are gonna walk all over you: An analysis of the Lisbon treaty. *The Brussels Journal* 13. 12. 2007.
- Fossum, Jon Erik. 2001. Identity-politics in the European Union. *ARENA working papers WP 01/17*, http://www.arena.uio.no/publications/working-papers2001/papers/wp01_17.htm
- Golka, Marian. 1999. *Cywilizacja. Evropa. Globalizacja*. Poznan: Humaniora.
- Grimm, Dieter. 1995. Does Europe need a constitution? *European Law Journal* 1 (3): 282–302.
- Habermas, Jürgen. 2000. *Après l'état-nation: Une nouvelle constellation politique*. Paris: Fayard.
- Habermas, Jürgen. 2001. Why Europe needs a constitution. *New Left Review* 11: 5–26.
- Habermas, Jürgen and Jacques Derrida. 2004. *Philosophie in zeiten des terrors, zwei gespräche*. Berlin: Philo Verlag.
- _____. 2008. *Eseji o Evropi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Jolly, Mette. 2005. A demos for the European Union? *Politics* 25 (1): 12–18.
- Lindahl, Hans. 2000. European integration: Popular sovereignty and a politics of boundaries. *European Law Journal* 6 (3): 239–56.
- Maday, Michael. 2007. European citizenship: Practical vision or empty vessel!? *Citizenship Foundation*. London, www.citizenshipfoundation.org.uk.
- Moxon-Browne, Edward, ed. 2004. *Who are the Europeans now?* Aldershot: Ashgate.
- Nicolaïdis, Kalypso. 2004. "We, the peoples of Europe ...". *Foreign Affairs* 83 (6): 97–110.
- Rousseau, Jean Jacques. 1993. *Društveni ugovor*. Beograd: Filip Višnjić.
- Smith, Anthony D. 1992. National identity and the idea of European unity. *International Affairs* 68 (1): 55–76.
- Weiler, Joseph. 2001. European democracy and the principle of constitutional tolerance: The soul of Europe. In *A soul for Europe, Vol. 1 A Reader*, edited by Cerutti, Furio and Rudolph. Virginia: Enno Peeters Leuven-Sterling.

TOWARD EUROPEAN CITIZENSHIP**Summary**

EU institutions if focused to fulfill three functional conditions: European citizenship society, European public and political culture shared by all Europeans. The problem of European citizenship as a political project of construction of an European demos encounters many difficulties and contradictions, and the Treaty of Lisbon links the realization of European citizenship with the spreading of democracy, which has been at the roots of the European integration process from the originally projected model of representative democracy to the model of participative and immediate (direct) democracy. For this reason, the "European citizens' initiative" is an important innovation which provides a new stimulus to the realization of the European citizenship concept. For the first time citizens would have direct influence and high citizen's consciousness together with developed network of civil organizations. Abstract European citizenship can promote and articulate European civil society. It remains uncertain, however, how firmly this political idea can be established if in some of the EU member-states citizens are still treated as nationals.

Key Words: citizenship, European identity, nationality, Treaty of Lisbon, participation of citizens.